

संगीतविषयक दोन कार्यक्रम

अशोक दामोदर रानडे

(मूळ प्रसिद्धी - सत्यकथा, संपा. राम पटवर्धन, मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, जुलै १९७१)

१. 'गीत-वसंत'च्या निमित्ताने

मे महिन्यात कुमारगंधर्वानी सादर केलेल्या 'गीत-वसंत' या कार्यक्रमाबरोबर त्यांनी प्रवर्तित केलेल्या सांगीतिक ऋतुचक्राची सांगता झाली. अनेक वेळा पूर्वी म्हटल्याप्रमाणे संगीताकडे अनेक दृष्टींनी बघण्याची क्षमता असलेल्या कुमारगंधर्वानी हा प्रयत्न हाती घेतला, तेव्हाच त्यांनी आपली उपक्रमशीलता सिद्ध केली. आता एका विशिष्ट दिशेने पुढे चालविलेल्या उपक्रमाला नेटाने तडीला नेण्याचेही श्रेय त्यांना लाभेल. संगीताचा शोध घेणाऱ्याला विचार सुचल्यापासून तो साकार होणे, परिणामकारक होणे या प्रत्यक्ष कमाईबरोबरच तो विचार शक्यतांच्या दृष्टीने संपूर्ण धुंडाळला जाणेही तितकेच महत्त्वाचे असते. कारण, असे झाल्याशिवाय, त्या विचाराचा जीव केवढा आहे, तंत्राच्या दृष्टीने तो प्रत्यक्ष उभा करताना आपल्या भात्यातले बाण त्यासाठी कितपत पुरेसे ठरतात आणि शेवटी या विचाराने आपल्या स्वतःची संगीत-संविद विस्तारते की संकोचते, इत्यादी प्रश्नांचा छडा लावता येत नाही. ऋतुसंगीताच्या या पर्वसमाप्तीनंतर कुमारगंधर्वानी मागे वळून जरूर आपल्या उपक्रमाची फेरतपासणी करावी.

माझ्या मते या फेरतपासणीत काही गोष्टींचा त्यांनी अवश्य विचार केला पाहिजे. त्यांतली पहिली बाब अशी की, त्यांना हे कार्यक्रम मुख्यत्वेकरून संगीताचे व मग दुय्यमपणे संगीताश्रयी साहित्यशोधनाचे करावयाचे होते की कसे? लोकांनी गाणे चालू असताना, सूर आणि शब्द यांचे तुल्यशक्तित्व आहे की नाही, शब्दगत असलेल्या आचार-विधि-वर्णनानुसार चाल बदलते, निश्चित होते काय, आणि त्यामागे संगीतबाह्य अशी कारणे असतात किंवा काय, इत्यादी प्रश्न समोर ठेवून संगीत तपासावे असा कुमारांचा हेतू होता काय, हे प्रथमतः निश्चित झाले पाहिजे. गीतांची संहिता वाचण्याची सोय (!) दिवे लावून अगदी सुरुवातीपासून निष्ठेने करण्यामागे हीच कल्पना असावी, असा संशय येतो. विश्लेषणाचे कार्य अनुभवानंतर येते, या प्राथमिक सूत्राची जाणीव आपण न ठेवल्यास, कार्यक्रमाचे 'फोकसिंग' नीट होत नाही. आणि या सर्व ऋतुसंगीताच्या आविष्कारात तसा प्रत्यय आला.

आणि संगीताश्रयी साहित्यशोधनाचे म्हणून जर हे कार्यक्रम करावयाचे असले, तर मग प्रश्न येतो की, लवलवणाऱ्या लोकभाषेतल्या गीतांचे भावार्थ वा जुजबी भाषांतर गीताखाली देणे आणि श्री. बारपुते यांनी अलंकारिक भाषेत लिहिलेले (व छापलेले) प्रास्ताविक वाचून दाखविणे, यामुळे या 'शोधना'स काय मदत झाली व होऊ शकेल? गीते थोडी घेऊन भाषावैभवाचे प्रदर्शन न करता, प्रत्येक गीताची पार्श्वभूमी सांगून गीते म्हटली असती तर? मला वाटते, कार्यक्रम यामुळे अधिक नेमके झाले असते. तीनपैकी दोन कार्यक्रमांत तरी कुमारांना कार्यक्रमाचा शेवटचा भाग ओढून काढावा लागला, याचा अर्थ काय? राजशाही संचलनाच्या थाटाने निघावे किंवा संस्थानी जमान्यातला छबिना निघावा आणि पावसाचे थेंबे पडू लागल्यावर सर्वांनी तुरुतुरू धावू लागावे, असा प्रकार शेवटच्या भागातील गीतांचा होतो हे खरे म्हणजे सहज लक्षात यायला हवे. जिथे संगीताचा विस्तार होत नाही पण त्याचे विविध रंग मात्र निश्चित सूत्रात बसवून निश्चित टप्प्यापर्यंत आणणे हा उद्देश असतो, तिथे वेळ आणि श्रोत्यांचे अवधान विखरून जाता कामा नये.

आणि जर असे धरले की, लोकसंगीतातील आकर्षक भाग, विषयवारीने गटबद्ध करून, काहीसा संस्कारित करून पण त्याच्या सांगीतिक विशेषांना धक्का न लावता पुढे ठेवणे हाच कार्यक्रमातील खरा हेतू होता, तर मग प्रश्न दुसरेच उद्भवतात. हे प्रश्न कार्यक्रम सादर करण्याच्या तंत्राबाबत आहेत. हा कार्यक्रम लोक-वाद्यांच्या उपयोगाशिवाय का झाला? लोकसंगीत आणि लोकवाद्ये यांचा संबंध रक्ताचा आहे; केवळ संकेताचा नाही. शास्त्रीय संगीतातील स्वरसप्तकाच्या असंशोधित नादबिंदूंना जसे लोकसंगीत लीलया

खेळविते, तसेच अ-सुरी आघातवाद्ये, काहीशी कर्कश पण भेदक छेडण्याची व गजकामाची तंतुवाद्ये, यांच्या नादवैशिष्ट्यांचाही आपल्या नादपटात लोकसंगीत सढळ हाताने वापर करते. यामुळे लोकसंगीताचा प्रत्ययपटच वेगळा होतो याचे भान न राखता कार्यक्रम केल्याने लोकसंगीताची डूब दिलेले अधुरे शास्त्रीय संगीत ऐकविण्याचे संशयास्पद श्रेय कुमारांना मिळाले.

लोकवाद्यांप्रमाणेच या कार्यक्रमात संघगायनही अभावाने तळपले. अ-सुन्या तालवाद्यांच्या शेजारी संघगायनामुळे अनेक आवाजांचे रंग वावरू लागल्याने स्वररंग लाभणे, हा संघगायनाचा पहिला फायदा. पण दुसरा (कुमारांनी न उठवलेला) फायदा आहे तो आविष्कार भरीव वाटण्याचा. जे विस्ताराच्या अभावामुळे हाती लागत नाही त्याची जणू भरपाई करण्यासाठी लोकसंगीतात वाद्यरंग आणि आवाजांच्या अनेकतेमुळे येणारा भरीवपणा व ठाशीवपणा यांची योजना होते. कुमारांच्या ऋतुसंगीतात 'आवाज' वावरले नाहीत. विविध आवाजांचे गुणधर्म आणि त्यांचा संकलित परिणाम यांसंबंधी कोणतीच प्रयोगशीलता या कार्यक्रमचक्रात दिसली नाही. संगीतातले विस्तार व बारकावे कुमार वेळेच्या अभावी या कार्यक्रमात समोर ठेवू शकले नाहीत आणि संघगायनाच्या अभावी ठाशीवपणाचे, भरीवपणाचे परिमाण त्यांना उपलब्ध होऊ शकले नाही.

याच संदर्भात आणखी एक गोष्ट जाणवली ती अशी की, कार्यक्रमांत भाग घेणाऱ्या गायक-गायिका-वादक इत्यादी घटकांचे व कुमारांच्या गायनाचे सिंक्रोनायझेशन नीटसे होत नव्हते. सर्वांनी गात असता थोडेबहुत मागे-पुढे होणे क्षम्यच आहे, असा सूर दिसला. यामुळे गीताची वा संबंधित आविष्काराची प्रतिमा अस्पष्ट होते, तिच्या आकाररेषा पुसट होतात, असा प्रत्यय येत गेला. सांघिक आविष्कारात तत्कालस्फूर्त भागास वाव नसतो. आधी हजार वेळा घोटलेल्या गोष्टी पटापट नेमकेपणे आपापल्या जागी येतात आणि त्यामुळे कार्यक्रमाचा कणा सांभाळला जातो.

या पार्श्वभूमीवर मनात मग धमारादी शास्त्रीय संगीतप्रकार अशा कार्यक्रमांत अंतर्भूत करण्याचे औचित्य काय, असाही प्रश्न येतो. वसंतऋतू समाजाच्या सर्व थरांत कसा संगीतबद्ध होतो हे दाखविणे, असा कार्यक्रमाचा हेतू होता काय? तसे असले तर मग ही भूमिका संगीताश्रयी समाजशास्त्राची म्हणायला हवी, आणि अर्थात ही भूमिका काही पार पडत नाही हे मुद्दाम स्पष्ट केले पाहिजे असे नाही. संगीताला विशिष्ट अवसर, समाज, काल यांचे कोंदण दिले तरी त्याला कसोटी लागते ती काही संगीताच्या समाजशास्त्राची नसते. ती कसोटी संगीताचीच. मग धमार हा धमार म्हणूनच सिद्ध व्हावा लागतो आणि ख्याल हा ख्याल म्हणूनच उभा राहावा लागतो. असे करणे जर आपल्या कार्यक्रमात बसत नसेल तर धमार वा ख्याल यांची केवळ बाह्यरेषा नोंदवून पुढे जाण्याचा मार्ग स्वीकारला तर भागेल अशी भूमिका घेण्यात, या प्रकारांच्या रूपात आविष्काराच्या अपेक्षा निर्माण करण्याचे जे सामर्थ्य आहे, त्याचे भान विसरल्याचा दोष पदरी येतो. हा प्रश्न, किती वेळ एखादा आविष्कार करावयाचा, याचा नाही. विशिष्ट प्रकाराच्या आविष्काराला ट्रिटमेंट कशी द्यावयाची, याचा इथे संबंध आहे.

पुन्हा 'गीत-वसंत'कडे थोडेसे वळावयाचे तर असे म्हटले पाहिजे की, कार्यक्रम जरा 'नरम' झाला. कुमारांचा आवाज चांगला लागला होता पण ध्वनिग्राहकांची मांडणी अशा तऱ्हेने केली होती की, त्यांचा आवाज कानावर फार जोराने आदळतो आहे असे वाटत होते. ढोलकी, तबला, पखवाज यांच्या वादनात सूत्रबद्धता नव्हती. धमाराच्या वेळची साथ जेमतेम व प्राथमिक वाटली. साहाय्यक गायक-कलाकारांच्या नामावळीच्या मानाने त्यांची साथ शोधावी लागत होती. सुमन दांडेकरांचा आवाज ठाकठीक आहे, पण कुमारांच्या लकबी घेण्यातच त्या अजून थांबलेल्या दिसल्या. पुरुष-आवाजांची संख्या चार (कुमार पाचवे), पण परिणाम काहीच नाही. मुंबईकरांना हिंदी वाचता येत नाही (गीतांची छपाई 'मौजे'त झाली असूनही!) असा संयोजकांचा आग्रह कायम असल्याने, बारपुत्यांनी पुन्हा एकदा कार्यक्रमासाठी भूमिकेचे रीतशीर वाचन केले. भाषणातही आवाजात सूर लागतो, हे 'अनूप'च्या कार्यकर्त्यांना पटत नाही!

बारमाही गीत तिन्ही कार्यक्रमांत म्हणायलाच हवे होते का? त्याची एखादीच ओळ सूचकतेने वाद्यांनी वगैरे वाजवून पुढे सरकता आले नसते काय? नावीन्य गेले की सांगीतिक शक्यता शोधण्याकडे श्रोता वळतो आणि त्यांच्या अभावी कंटाळवाणी पुनरावृत्ती असा निष्कर्ष काढतो. बारमाही गीताबाबतीत असेच झाले.

२. उत्सुकता चाळविणारे अमेरिकन संगीतपट

तारीख मे १९ : आज दोन चित्रपट दाखविले. 'अमेरिकन म्यूझिक : फ्रॉम फोक टू जॅझ अँड पॉप' हा पहिला, आणि 'मॅन विथ अ फ्ल्यूट' (मॅन हे नाव. Mann असे त्याचे स्पेलिंग.) हा दुसरा. दोन्ही चित्रपट पाहात असताना बरे वाटले; नंतर दोन्ही धूसरच वाटले.

पहिल्याचा परिणाम पातळ होण्याचे कारण त्याच्या विषयाचा आवाका आणि त्याची लांबी यांत असणारा विसंवाद, हे होय. या चित्रपटाची लांबी फक्त एकावन्न मिनिटे. त्याचा उद्देश अमेरिकेतील लोकप्रिय संगीताचे ऐतिहासिक, प्रकारानुसारी, इत्यादी दर्शन घडविणे. आता या प्रयत्नात काय काय गोष्टी हजेरी लावून गेल्या ते पाहा : अमेरिकन संगीतात आजही दिसणारे आफ्रिकाई आणि युरोपीय संगीतपद्धतींचे मिश्रण; आफ्रिकाई संगीतातील आघातवाद्यांचा सारखा वाढत गेलेला प्रभाव; इंग्रजी, आयरिश, स्पॅनिश इत्यादी जमातींनी वसाहत करताना आणलेले आणि रूपांतरित करूनही टिकवलेले आपले मूळचे संगीत; शहरी संस्कृतीच्या वाढत्या प्रभावाबरोबर जानपदी जीवनाचा होणारा संकोच आणि म्हणून जानपदी संगीताबद्दल शहरी माणसाला वाटणारा हळवा आपलेपणा; या सर्वांनी आजचे लोकप्रिय अमेरिकन संगीत घडविलेले. आधी म्हटल्याप्रमाणे या सर्वांची नोंद झाली पण मनावर ठसा उमटला नाही. या सर्वांत भर म्हणजे आधुनिक पद्धतींमुळे ध्वनिमुद्रण लवकर, कमी खर्चात व मोठ्या प्रमाणावर होण्याची झालेली सोय; ध्वनिमुद्रिकांचा तडाखेबंद खप होण्यासाठी डिस्क-जॉर्कीचे अस्तित्व व सुंदर वेश्णे, रेडिओ-टी.व्ही.वरच्या मुलाखती यामुळे गायक-वादक-गायिका यांचा व्यापक प्रमाणावर जनतेवर होणारा असर, यांचेही चित्रण या चित्रपटात होते. या सर्व घटनांमुळे संगीत इतके बहुढंगी झालेले आणि त्याचे बाह्यरूप इतक्या झपाट्याने पालटत जाणारे, की चित्रपटासारख्या गतिमान माध्यमानेही त्यापुढे हात टेकावेत.

पण असे असूनही काही गोष्टी सहज लक्षात आल्या.

पहिली गोष्ट अशी की, भूतकाळ, पूर्वीच्या वसाहतीच्या जागा आणि आजच्या गुंतागुंतीच्या जीवनात नष्ट झालेली साधी, सरळ राहाणी-सरणी यांचे अमेरिकन लोकप्रिय संगीताला जबरदस्त आकर्षण आहे आणि त्यातूनच संगीतातील बदलांची स्फूर्ती घेतली जात आहे.

दुसरे म्हणजे इंग्रजी म्हणता येतील असे प्रांतिक भाषाभेदच गाण्यांत आढळत असल्यामुळे आणि रेडिओ-टी.व्ही.इत्यादी जनतासंपर्कसाधनांच्या प्रभावी उपयोगामुळे प्रत्येक सांगीतिक बदल हा फार मोठ्या श्रोतृवृंदापर्यंत फार लवकर पोहोचतो आणि - आपला ठसा उमटविण्यात यशस्वी होतो.

तिसरी गोष्ट अशी की, मोठमोठ्या वाद्यांचे ताफे आणि नेत्र दिपवून टाकणारे त्यांचे कार्यक्रम याचा अमेरिकन कानांना वीट आला. आणि त्यामुळे कमी वाद्ये, कमी आवाज, सहजपणे करता येईल, असा कार्यक्रम इत्यादी गोष्टी ज्यांत आढळतात त्या त्या संगीताविष्कारांनी मूळ धरले.

चौथी महत्त्वाची नोंद अशी की, संगीताविष्कार ही चीज अमेरिकेत चांगल्या अर्थानेही धंदेवाईक बनली आहे. कार्यक्रम बसविणे, तो लोकांना आवडताच का आवडला हे पाहून त्याची लोकप्रियता टिकवून धरण्याचा खटाटोप करणे, प्रसिद्धी इत्यादी तंत्रांनी

कार्यक्रमाची नव्हाळी कायम असतानाच ते समाजाच्या सर्व थरांत झिरपेल अशी काळजी घेणे, इत्यादी अनेक गोष्टींत हा धंदेवाईक स्पर्श दिसतो.

सर्व लोकप्रिय झालेल्या संगीतप्रकारांची भलावणी करताना या चित्रपटातील कलावंतांनी एकाच गोष्टीवर भर दिला आहे. प्रत्येकजण असे आग्रहाने म्हणतो की, आमच्या संगीताच्या लोकप्रियतेचे रहस्य त्याच्या 'सोलफुलनेस'मध्ये आहे. सर्वांचेच मत असे की, आमच्या संगीताची मुळे हृदयाशी, मनाशी भिडली आहेत म्हणून ते लोकप्रिय झाले. आता अमेरिकन लोकांच्या हृदयास जाऊन ते भिडत असेलही! पण ते कोणत्या कारणामुळे? त्यात असलेल्या जुन्या स्मृतींमुळे, त्यात असलेल्या धार्मिक संकेतांमुळे, त्यात असलेल्या सुलभतेमुळे की त्याच्या कॅची लयीमुळे? आणि त्याची अर्थपूर्णता मान्य करूनही त्यात तोचतोपणा फार असल्याने संगीत म्हणून त्याचे फारसे महत्त्व नाही असे (रिचर्ड रॉजर्सने चित्रपटात म्हटल्याप्रमाणे) आपण का म्हणू नये? यंत्रासारख्या कार्यक्षमतेने संगीत उत्पन्न होऊ लागले, यंत्रांच्या द्वारा सादर होऊ लागले, यंत्रांच्या द्वारा टिकविण्यात येऊ लागले आणि यंत्रांच्या कार्यक्षमतेवर त्याचे अस्तित्व अवलंबून राहू लागले, तेव्हापासून लोकप्रिय संगीत एका प्रतिक्रियेच्या स्वरूपात अवतरले, असा माझा ग्रह झाला.

लोकप्रिय अमेरिकन संगीताविष्कार सादर होऊ लागल्यापासून एक सामाजिक परिणामही नोंदविण्याइतका स्पष्ट दिसून येऊ लागला. एकोणिसाव्या शतकातल्या इंग्रजी रीतिरिवाजांतल्या कडक पोषाखीपणा, कृत्रिमपणा व यांत्रिकपणा या सर्वांना झुगारून देण्याची संधी म्हणजे संगीताविष्कारात भाग घेणे, असा प्रकार दिसतो. उन्माद म्हणता येईल अशी अवस्था माणसे लाखांच्या संख्येने लोकसंगीताच्या निमित्ताने अनुभवू शकतात, ही गोष्ट ध्यानात घेण्यासारखी आहे. अमेरिकन लोकसंगीताच्या लोकप्रियतेचे मूळ यातही शोधले पाहिजे.

दुसरा चित्रपट 'मॅन विथ अ फ्ल्यूट'. जॉर्ज हर्बी याने फ्ल्यूटला जॅझमध्ये महत्त्वाचे स्थान मिळवून दिले. हे वाद्य पूर्वी उपयोगात होतेच पण साथीचे म्हणूनच जास्त. आता ते मुख्य वाद्य आणि आघातवाद्ये, पिआनो इत्यादींनी त्याला साथ करावयाची असा प्रकार झाला. हे कसे झाले? पुन्हा एकदा भूतकाळ, सर्वांत जुने वाद्य, वाद्यांच्या ताफ्याशिवाय संगीताची उभारणी, ह्या सर्व घटना समोर येतात. आघातवाद्यांच्या अ-स्वरी पण गांजदार पार्श्वभूमीवर हे टोकदार सुरेल वाद्य उठून दिसते, मनात भरते. हर्बीच्या वादनात आणखी एक गोष्ट नजरेत (कानांत?) भरते. त्याने जे वाजविले आहे ते 'मेलडी' तत्वाशी अधिक सुसंगत आहे. त्यात स्वरधून आहे; स्वरमेळ नाही. एकएकट्या गायकवादकाच्या स्वतंत्र कार्यक्रमाकडे जसे अमेरिकन संगीत झुकते आहे, तसेच ते एकेका स्वरधुनीला केंद्रस्थानी कल्पून त्याला सुसंगत असा तत्कालस्फूर्त विस्तार करणे, याकडेही झुकते आहे. यातही शेवटी एक प्रकारची प्रतिक्रिया दिसतेच. स्वरमेळतत्त्वानुसार संगीत उभारले की एकेका स्वरधुनीच्या शक्यता धुंडाळण्याची संधी मिळत नाही. नेहमी सैनिकी संचलनात चालत राहिल्यास जो बांधलेपणा आपल्याला वाटेल, तसेच काहीसे स्वरधुनीबाबत स्वरमेळात होते. या पद्धतीला बाजूला सारण्याचे कारण अशा तऱ्हेने स्वरधुनीला स्वातंत्र्य मिळावे, या प्रेरणेतही शोधता येते. आणि ही प्रेरणा या क्षणी जास्त प्रभावी होण्याचे कारण दोन युद्धांमधील आणि नंतरच्या काळात व्यक्तिगत आविष्काराचा झालेला वाढता संकोच हे म्हणता येईल.

जाताजाता एक मजेशीर विचार सुचतो. एखादे वाद्य प्रचारात येत जाते, तेव्हा त्याला उठाव मिळण्यास अनेक कारणे असतात. सांगीतिक, सामाजिक, मानसशास्त्रीय इत्यादी इत्यादी. पश्चिमेत, विशेषतः अमेरिकेत, आघातवाद्ये जास्त रूढ झाली तेव्हा स्त्रियांच्या मुक्तीच्या चळवळीने बरेच यश मिळविले होते. पुरुषांच्या स्त्रियांवरील वर्चस्वाचा हळूहळू तिथे संकोचच होत आहे. अशा वेळी पुरुषप्रकृती आणि त्यातही आफ्रिकाई इत्यादी (आफ्रिकेत अनेक संस्कृतिगटांत आघातवाद्ये वाजविण्यास स्त्रियांना बंदी आहे.) वाद्ये आणि आता फ्ल्यूटसारखे लिंगप्रतीक वाद्य रूढ होते, याचा संदर्भ बघण्यासारखा आहे. अर्थात हा वंशमानसशास्त्रीय विचार झाला.

तारीख मे २१ : आज थोडा उशिरा पोहोचलो. सुब्बुलक्ष्मी यांच्या राष्ट्रसंघातील कार्यक्रमावर आधारलेला हा लघुपट चांगला घेतला होता. निकोप आवाज, प्रसन्न मुद्रा आणि सहज गाणे. घटम् आणि मृदंगम् यांच्या द्वंद्वाला त्या मानाने बरेच फूटेज दिले होते. आणि टाळ्यांच्या गजरावरून ते द्वंद्व श्रोत्यांना अधिक आवडले, असे सरळसरळ दिसले. पुन्हा एकदा आघातवाद्यांचे पाश्चात्यांनाच वाटणारे आकर्षण हा विषय. पण त्याहीपेक्षा महत्त्वाची आणखी एक गोष्ट अशी की भिन्नभिन्न संस्कृतिगटांतही एक प्रतिक्रिया सर्वसामान्य आहे. ती अशी की, एकंदरीने पाहाता वेगळ्या संस्कृतीतील संगीताचा प्रश्न आला की कंठसंगीतापेक्षा वाद्यसंगीत आणि वाद्यसंगीतातही अ-सुरी वाद्यांचे संगीत अधिक सहजतेने ग्रहण केले जाते आणि ते रुचतेही. मानवी आवाज आणि स्वरसमुच्चयापर्यंत आले की निश्चित अशा एखाद्या संस्कृतिगटाशी त्याचा निकटचा संबंध असतो. यामुळे त्या संस्कृतिगटाशी परिचित नसणाऱ्यांना त्या गटाचे संगीत प्रयत्नाशिवाय पेलत नाही. राष्ट्रसंघात या लोकांनी भारतीय वाद्यसंगीत का ठेवले नाही?

'कॉन्सर्ट टूर यू.एस.ए.' या लघुपटात, अमेरिकेतल्या कानाकोपऱ्यात जाऊनही मोठमोठे संगीतकार आपापले कार्यक्रम करतात, त्यांना छोटे पण उत्सुक असे श्रोतृवृंद मिळतात, इत्यादीचे चित्रण होते. कल्पना चांगली आहे. सरकारने पैसे व इतर व्यवस्था करून निरनिराळी विद्यापीठे, शाळा (विशेषतः अंतर्भागातल्या) इत्यादी ठिकाणी चांगल्याचांगल्यांचे कार्यक्रम करावेत. किती कलावंत आणि कोणते सरकार तयार होईल?

पण टॅंगलवूडमधील कार्यक्रमाचे चित्रण वेगळ्याच कारणासाठी मनात ठसले. एक बऱ्यापैकी सभागृह आणि भोवती सुंदर व मोठी हिरवळ इत्यादी. कार्यक्रम सगळीकडे ऐकू जातो. आणि लोक कुठेही बसून ऐकतात-रिलॅक्स होऊन, सतरंज्या पसरून इत्यादी. आमच्याकडे ही कल्पना अंमलात आणता येईल काय? आमच्याकडे 'स्वरंगी' संगीत कमी आहे आणि संघसंगीतही. म्हणून एक शंका वाटते. शिवाय रंगभवनमधील हिवाळी संगीतपरिषदांत लोक पुढच्या गाद्यांवर शेव-चिवडा ठेवून कार्यक्रम चालू असतानाही खात राहात! त्याचे काय? हे रिलॅक्सडपण नव्हे; हा चक्क सैलपणा!

तारीख मे २२ : दोन चित्रपटांपैकी फक्त 'पोट्रेट ऑफ झुबिन मेहता' हाच पाहू शकलो. यात पुन्हा चित्रपट मनोवेधक करण्याची हातोटी जाणवली. लहानपणीचे फोटो, मुलांबरोबरचा थड्याविनोद, वाद्यवृंदातल्या मेळाव्याबरोबरच्या गप्पा आणि रंगीत तालमीच्या वेळचा आणि कार्यक्रमाच्या वेळचा गंभीरपणा, या साऱ्यातून झुबिनचा आत्मविश्वास, त्याचे संगीतात रंगून जाणे आणि त्याची नाट्यात्मता सर्व काही आकारास येते. जगात सूर लोकांना जिंकू शकतात आणि आपण स्वरांना जिंकू शकतो - दोन्ही जाणिवांचा झुबिनवरचा प्रभाव स्पष्ट जाणवतो. त्याच्या हालचालीत शोमनशिप आहे, पण त्यामागचा व्यासंगही जाणवतो. वाद्यवृंदाचे नियोजन करताना संगीतालेख समोर मुळीच न ठेवता सिंफनी उभी करताना त्याच्या हातात, बोटांत, शरीरात वाजून गेलेल्या संगीताची स्मृती असते, वाजत असलेल्या संगीतखंडाची रेखीव जाणीव आणि येणाऱ्या मालिकांची नेमकी अपेक्षाही दिसते. सर्व हालचालींत एक विलक्षण ठामपणा आणि सर्व मनांना खेचून नेणारी एकाग्रता दिसते. आपल्या वाद्यवृंदाकडून काय हवे, याची त्याला निश्चित जाणीव असते आणि ते कसे मिळेल, हेही त्याला तितक्याच सहजतेने समजाविता येते. इतर नियोजकांवरचे लघुपट पाहिले नसल्याने तुलना करता येत नाही, पण पाहिले त्यावरून त्याच्या सामर्थ्याविषयी शंका राहात नाही. अशा चित्रपटातून संगीत पोचत नसते. पण त्याविषयीची उत्सुकता जागृत होण्याइतकी कामगिरी बजावली जाते. तेवढे कार्य या चित्रपटातून निश्चितपणे साधले. मनात आता दोन प्रश्न आहेत : पहिला असा की, एकंदरीने पाश्चात्य संगीताचा फारसा तांत्रिक नव्हे असा परिचय आमच्या श्रोत्यांना करून द्यायला काय हरकत आहे? आणि दुसरा प्रश्न असा की, अमेरिकन संगीताचे पाश्चात्य संगीतात वेगळे असे महत्त्वाचे स्थान आहे काय?